

„...Nemzetén át az emberiséghez”

A „magyar műhely” és a „bartóki modell” mint eszmény s mint feladat

1965. április 30-án a bécsi egyetem zsúfolásig megtelt dísztermében Németh László is átveszi a Herder-díjat. Úgy tudja, hogy ez az első nemzetközi díj, amellyel magyar írókat valaha is kitüntettek. Aztán a ceremónia, a fogadás, az utazás izgalmi – és persze elsősorban maga a rangos díj mélyen érintik, sőt kifejezetten fölkaparólag hatnak rá. Jó néhány hónapig tart ez a feszült idegállapot, mígnem írásban (rövid tanulmányokban, újságcikkekben) manifesztálódik mindaz a *több évtizedes*, hol nyíltan kifejtett és megvallott, hol pedig csak bűvópatakszerűen tovább élő *eszmény és feladat*, amely (mint eszmény) a magyar irodalom világirodalmi rangját jelenti, illetőleg (mint feladat) az e rangra segítés programjaként jelenik meg.

1966 tavaszán több rövidebb írásában is visszatér a számára oly nyomasztó kérdés: „mi lesz a jövője ennek a kis irodalomnak, melybe annyi megszerzett ember temette erejét...” (*Irodalmunk jövője = Kiadatlan tanulmányok*, 2. k., Bp., Magvető, 1968, 620.) Herder (és Ady) jóslata nyomasztja, ámde inspirálja is egyben, s újra visszapillant írói, kritikusai, tanulmányírói pályájának azokra a pontjaira, periódusaira, amelyeknek a centrális programjai (és problémái is egyben) a magyar géniusz európai, világirodalmi értékeinek az érvényre juttatási lehetőségei és problémái voltak. A másik – ezzel szorosan összefüggő – alapkérdést az jelentette a számára, hogy vajon milyen *lényegűnek, jellegűnek* kell lennie annak a *nemzeti* alkotásnak, műnek, szellemnek, amely joggal és eséllyel pályázhat a *nemzetközi* ismertségre, sőt elismerésre, elismertségre, nemzetközi rangra is.

Ady Endre (legelőször is *A halottak élén* című kötet) közismerten jelentős (tudati, érzelmi és morális) hatása mellett mindezen roppant nagy kérdés, eszmény és feladat megformálódásában Németh László számára Babits Mihály és Szabó Dezső egy-egy tanulmánya – még hozzá egyetlen esztendő leforgása alatt, 1918–19-ben – volt még döntő módon fontos. Babits inkább a nemzeti, a „faji” irodalom és a világirodalom összekapcsolhatóságának a föltevésével és sugallásával (mindenekelőtt az 1913-ban írt *Irodalmi problémák* című esszéjével), Szabó Dezső pedig – s erről eddig keveset tudtunk – a Nyugat Adyt búcsúztató (1919. február 16-i) számába írt, *A két forradalmi költő* című, szuggesztív erejű cikkével, amely a kiinduló lépést (vagy talán inkább

lökést) jelentette Németh László „mély magyar” gondolata, illetőleg a későbbi „keleti lélek” és „nyugati módszer” szintézise koncepciójának a kiteljesedéséhez.

Dolgozatunkban ez utóbbi folyamatot, eszmetörténeti vonulatot követjük végig – még ha csak főbb vonásaiban is –, amely 1919 tavaszától egészen 1956–57-ig a *Magyar műhely*, illetőleg *A magyar vers útja* című összegező igényű esszéinek a megírásáig tartott.

Az első kristályosodási pont – Ady, Babits és Szabó Dezső friss keletű ösztönzései nyomán – a „készülődés” időszaka, vagyis a húszas évek. A következő a harmincas évek elején (nemzedéki sorozata a Nyugatban és természetesen a Tanú), a következő (lappangó) szakasz a hódmezővásárhelyi tanárkodás éve, majd ezután következik a szintéziskísérlés az ötvenes évek középső harmadában. (A fentebb említett hatvanas évek nem jelentett új szakaszt: inkább csak e nagy ívű és nagy igényű kritikusi vállalkozás utóregzeként annak fontosságát emeli ki, húzza alá.)

*

Németh László az 1956 nyarán írt *Magyar műhely* című esszé tanulmányában utal arra, hogy közel négy évtizede Szabó Dezső egyik Nyugat-beli írása ütötte le benne azt az akkordot, melynek nyomán ő maga is rádöbrent arra, hogy „a magyarságnak van egy szinte tengermélyi, értékes, kárhozó rétege. Berzsenyi, Katona, Madách, Kemény!” (I. m., 196.) És persze még, amiről, akiről Szabó Dezső e tanulmánya szól: Ady Endre.

Szabó Dezső ebben a cikkében Petőfi és Ady, „a két forradalmi költő” alkátát, lelkületét, magyarság-érületét, egyszóval „fajiságát” hasonlítja össze, megállapítva, hogy ezek a jellemzők merőben különböznek egymástól. „Mert egészen különböző a faj és különböző a közösség, melyből kinőnek. Petőfi magyarsága [...] bizonyos értelemben külső magyarság [...] sokkal nemzetközibb [...]” Ezzel szemben például egy Berzsenyiben az „elítélt faj tragikus birkózásban van a beharsogó nyugattal: mély szenvedéssel és titkos vonaglásokban, bizarr szavakkal, megdöbrentően új igékkel tépődik elő a megszenvedett faj és idő”. Ady Endre – folytatja itt Szabó Dezső – „erdélyi magyar, a nyugati kultúrával mélyebben átítatott erdélyi magyarság mély kultúrvágyával [...]. Soha még költő sajjóbban, gyötrelmesebben magyar és múlt nem volt, mint ő. [...] Ady és múlt: beteg megtágulással ő az egész magyarság, az egész múlt, a magyar fátum megteljesedése [...]. És ebbe a magyarba, ebbe az erdélyi magyarba behullott Párizs. [...] Párizs csak a tavaszi szél, mely megmozdítja ezt a dermedt magyart, ezt a fájdalmas minden magyart, hogy faja elátkozott kincseit felássza. [...] És mikor a nyugati ekék felsebzik ezt az ősmagyar televényt, egy nagy születés láza kezdődik.” S amire Németh László közel négy évtized után közvetlenül is utal Szabó Dezső e

cikkében: „éppen ez a sajtó múlt, ez a végzetes faji meghatározottság adja költészetét, mely mégis új, amennyiben a fejlődés folyamán valami új lehet, s amilyent a magyar irodalomban csakis a Berzsenyi, Csokonai, Katona nevei jelentenek.” (Nyugat, i. sz., 241–244.) Vagyis Szabó Dezső itteni fejtegetésében a legfontosabb gondolat a „fajiság” és az „internacionalizmus” (vagyis a *nyugatiság*, az *európaiság*) összeegyeztethetőségének termékenyítő – az igazán és mélyen „faji”, a *magyar múltba* erőteljesen gyökerező alkotók esetében – egymást erősítő, s magát az életművet is megemelő lehetősége, illetve példája. Az „internacionalizmus” – mely fogalom Szabó Dezsőnél a „minden emberi érték szabad munkára hívását”, az egyetemességet és az emberi teljességet jelenti többek között –, valamint a „fajiság” egymást *kiegészítő* relációját Katona József *Bánk bán*jával illusztrálja egy ugyanez idő tájt megjelent másik cikkében. „Egy irodalmi műnek csak mélyebb emberi értéket ad, ha egy nagy közösségnek kicsorduló megnyilatkozása. Az egyetlen nagyszerű magyar dráma: a Bánk Bán [...] örök emberien nagyszerű lesz majd az emberre tágult francia, angol előtt [...]” (Vö. *Az egész emberért*, Nyugat, 1919, I, 457–458.)

Ezek voltak tehát az „első akkord” leütései az írói pályán *még el sem indult* Németh László számára – Szabó Dezsőtől. Időben egybeesve a hasonló irányba mutató Babits-indíttatással.

A „készülődés” éveinek idején Németh már maga is sokat foglalkozik a „fajiság”, a magyar „jelleg” igen bonyolult és racionálisan csak nagyon nehezen „tudományosítható”, ilyenformán pedig könnyen tévutakra is vezethető kérdéseivel (vö. például *Faj és irodalom, A kritika feladatai*), majd a húszas évek végén és a harmincas évek elején az élő magyar irodalom legjavának (és második vonalának) a bemutatását végzi el egymaga a Napkelet, a Protestáns Szemle, az Erdélyi Helikon, a Nyugat és a Tanú lapjain.

A „magyar műhely” eszmény hosszú szünet után, vásárhelyi tanárkodása idején kapja meg a már hozzátvetőlegesen teljes kutatási hipotézisét. Hasonló című esszé tanulmányában – 1956 nyarán – vázolja az ő saját, vásárhelyi műhelyében az újkori civilizáció tanulmányozása nyomán keletkezett gondolatainak ide kapcsolódó rendszerét. Amíg – írja itt – a XIX. század civilizációjának a végső eredménye az lett, hogy „a gyarmatosítás durva eszközeivel egységbe fűzte a megbénult ősi civilizációkat”, addig a XX. század egyik vezérgjelensége, e népek fokozatos emancipálódása, egyenlővé válása egy világcivilizációban. Ezt a civilizációt a Nyugat egyre mélyebbre szálló vívmányai tartják össze, a Nyugat külső hegemoniája azonban megszűnik. [...] Az emberiség sorsa nyilván hosszú időre dől el azon, hogy a nyugati vívmányok milyen viszonyba kerülnek a népek lelkével, amelyeket egybefogtak.” (*Kiadatlan tanulmányok*, II. k., 195.) Németh László először is megkeresi és megmutatja ezeket a nyugati vívmányokat: körülhatárolva és jellemezve is egyben a nyugati civilizáció *műhelyeit*. 1950-ben tanulmányt is ír, amelynek

címe: *Az újkori civilizáció műhelyei*. Az újkort ő Galilei korától, Galilei tudományos működésétől eredezteti, az „igazi természettudomány” megszületésétől. Ez az új szellem először a XVII. századi filozófiába hatolt be (Descartes, Pascal, Leibniz), majd a „következő nagy laboratórium, ahol az újkori vívmányok készültek, a 18. századi Anglia” volt. A XIX. század középső harmadában „a francia irodalom az újkori művelődés leglázásabb és legeredményesebb műhelye”. Mígnem a XX. század „két területen hozott jellegzetes újkori vívmányokat: az egyik a természettudomány, a másik a homo ludens irodalom”. (Ez utóbbin Pirandello, Gide, Valery, Ortega és Wilde műveinek jellegzetes rétegét érti. – Vö. *Utolsó széttekintés*, Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1980, 325–337.)

A „keleti lélekkel”, emberfajtával ugyancsak Hódmezővásárhelyen – a regénybeli Csomorkányon – találkozik a maga élő valóságában Németh László. *Ez a találkozás az Égető Eszter* fő inspirálója, s ez az *élménykör* indította meg benne a „nyugati módszer és keleti lélek mérlegbillegését”. Itt, Vásárhelyen ugyanis élő valóságként fedezte föl az „embergeológiának” azt a rétegét, amelyről Szabó Dezső említett Nyugat-beli tanulmánya óta tudott, és mint láttuk: Berzsenyi, Katona, Madách, Kemény műveiből mint a „magyarságnak [...] egy szinte tengermélyi, értékes, kárhozó rétege”-ként történetileg, irodalomtörténetileg már megismert. Egy „sajátságos emberfaj tenyészet itt” – írja most 1956-ban –, a gyerekek „lomhák” és „jóeszűek”, „cigányok és lojálisak, hátsó gondolattal telik és mégis kedvesek”. A megismert szülők meg mintha Gogol vagy Csehov írásaiból léptek volna elő: az „értékes jellemeknek ugyanaz a fantomszerű eltorzulása”. De maga a regény főhőse, Eszter is bár „a Nyugat varázsa húzza meg arany vonallal arcélét, ösztöneiben mégis alföldi, keleti nő [...]”. Az *Égető Eszter* című regényben tehát – habár nem is egészen tudatosan – a „keleti” lelkeket idézi fel, mutatja be, szembehelyezve velük Méhest – az író alteregójaként –, az *elemzés* szellemét, e „jellegzetes nyugati gondolkodást”. (Vö. *Magyar műhely = Kiadatlan tanulmányok*, II. k., 196–198.)

A „magyar műhely” problematika teljes kibomlása az ötvenes évek középső harmadára esik. Nyilvánvalóan nem véletlenszerűen. A Sztálin halála utáni oldódás – még ha visszatáncolásokkal, erőteljes restaurációs törekvésekkel nehezítetten is – mégiscsak megindult, és például 1954-ben kifejezetten jótékony hatással volt a magyar szellemi élet egészére. Ez a történelmi pillanat másfelől egybeesett Németh László betegségének a kezdetével is (1954 tavasza–nyara), így azután ez a kétfelől jövő, de interferáló erő lesz a közvetlen kiváltó oka, inspirálója a később *Megmentett gondolatok* címmel összefogott tanulmánysorozatának, melyben „egy-egy összefoglaló pillantást” vetett „az örökre otthagyanó mezőkre”. E tanulmánysorozat problémamagjai, gondolati váza, amely köré az egyes írásokat építi: az európai *újkori civilizáció* – melyről könyvet is szándékozott írni már évek óta – és a

magyar műhely. Kitüntetetten fontos és értékes darabja pedig a *Bartók és a tizenkilencedik századi zene* című tanulmány.

1954 tavaszán a vásárhelyi gondolatok törnek fel újra ezekben a tanulmányokban, még inkább sürgetve *európaiságunk megtartásának* egyik elkerülhetetlen szellemi feltételét: *nemzeti* mivoltunk olyan mély rétegeinek a föl-tárását, „ahol a szétágazó sajtóságok alatt a közös emberi kezdődik, s így teremteni meg a szellemben is a külön fejlődött ősi kultúrákat egybeölelő új civilizáció alapjait. Ha valakinek, a lírikusnak módja van (Ady adott ebből ízelítőt) föltárni, kinyitni lelkében ezeket az eldugaszolt ősi padmalyokat, olyan hangszer-testet szerelni húrjai alá, hogy az egész emberi vele rezegjen.” (*A líráról = Kiadatlan tanulmányok*, II. k., 28.)

És az efféle „ötvözet” valódi súlya – tehetjük hozzá ehhez a fundamentális, másfelől centrális Németh László-i gondolathoz – már távrolról sem csupán lélektani, nemzettudatbeli attribútum (avagy Szabó Dezsőre visszautalva: „faji”-nak és „internacionális”-nak az összekapcsolódása), hanem elsőrendűen a modern civilizációban honos *műalkotás* egyik fontos *esztétikai érték-mérője* is.

Az orosz irodalom „óriási sorsajándéka” is az volt – írja a *Tolsztoj inasaként* című, ugyancsak 1954-es keletű tanulmányában –, hogy „az újkori gondolkozás módszerét, szempontjait ő fordította először egy Európán kívüli népre. [...] Vagyis a módszer is tökéletes volt, a tárgy is rendkívüli.” Majd néhány oldallal odébb ezt olvashatjuk: „az ő regényírói sikerük legalább annyira volt a nyugati módszer diadala [...], mint az orosz emberé [...]”. Félig-meddig ellenpéldaként hozza fel ugyanitt Németh László a „mi Móricz Zsigmond”-unkat, akinek „sok nagyszerű leletét azért lesz nehéz a világnak felmutatnunk, mert ezt a nyelvet kissé magyar »vidékiességgel« beszélte”. (*I. m.*, 33, 49.) Igaz persze ugyanakkor, hogy nekünk magyaroknak is voltak „művészeink, akik a nyugati fejlődést már-már a túlzásig végigrohanták, ugyanakkor felkutatták és kihasználták azokat az artézi mélységeket is, amelyekben keleti népük a világlélek megértésének lesz forrásává. Elsősorban Adyra, Bartókra gondolok [...]”. (*I. m.*, 56.)

S valóban, Németh László „magyar műhely”-eszméjét és mindinkább *-eszményét* Bartók Béla életművének a megismerése kristályosítja ki többé-kevésbé végleges érvényűvé – a zene vonatkozásában. (Ez utóbbi megszorító megjegyzésünk azért kívánczik ide, mivel az irodalom, a magyar irodalom vonatkozásában továbbra is problematikus marad a „nyugati módszer” konkrét, fölrajzolható és példákkal is illusztrálható, bizonyítható mibenléte.)

A *Bartók és a tizenkilencedik századi zene* című tanulmány úgyszintén 1954 tavaszán íródott, a „megmentett gondolatok” következő részeként, állomásaként. Bartók legfőbb karakterjegyeként azt emeli itt ki Németh László, hogy őbenne – akárcsak a költészetet modernné tevő franciákban – a „teremtő művésznek és a kitartó, leleményes tudósnek [...] az egyensúlya oly

mértékben volt meg, mint [...] egyetlen magyar emberben sem”. Liszt zenéjének az elemzése nyomán „voltaképpen a 19. századi zenével szemben végezte el ösztönei s értelme bírálatát”. Majd a parasztszene nyitotta meg számára az „Európa alatti zene” világát. „Zenéjével így mélyebbre szállt a »nemzeti«-nél, oda, ahol a népi, anélkül, hogy jellegét elvesztené: a közös »emberi«-hez közeledik.” Ez volna tehát Bartók zenéjében a „keleti lélek” megjelenése. A *módszere* pedig – Németh László szerint – Bachot idézi, a polifóniában őhozzá, „a zenei szerkesztés nagy matematikusához” megy vissza, „akin át, mint tárt kapun megint egy Európán túli (nem Európa alatti, de Európa mélyi) zenei világ néz ránk.” Mert a „kontrapunkt: a helyreállítani próbált nedvkeringés az európai fejlődés törzse, s azon át a távoli gyökerek felé”.

Ha mármost megpróbáljuk lefordítani az esztétika nyelvére e képletes „Bartók modellt” (hiszen maga Németh László is megvallja, hogy Bartók az ő számára „inkább jelkép, mint zenei élmény”), akkor mind a „keleti lélek”, mind a „nyugati módszer” szinte egyetlen kritériumaként az *egyetemes* fogalmát kell valamiképpen odakapcsolni *mindkét oldalhoz*, illetőleg ebben a fogalmi hálózatban kell, lehet és célszerű vizsgálni a további megközelítések során is.

De vajon miben rejlik az *irodalmi kifejezésforma* egyetemessége, vagyis a „nyugati módszer”-nek való megfelelése? Ez az a – nem metaforikus, hanem egzakt módon megragadandó –, továbbra is megválaszolendő kérdés a Németh László-i „magyar műhely”-elméletben, gondolatkörben. Mind az 1956-ban írt Gulyás Pál-tanulmányban, mind pedig az ugyanekkor született *Magyar műhely* című, összefoglalónak szánt esszéjében. Az előbbi írásában a tekintetben von párhuzamot Ady és Gulyás Pál közt, hogy a XX. század első felében bennük volt a legtöbb az „artézi elemek” bőségeből. Gulyás Pál „úgy volt népi, hogy azt a közös emberi »magmát« kereste, amelyhez az jut el, aki a maga s más népek népiségében elég mélyre ás [...]”. Ez tehát a „keleti lélek” Gulyásnál, ámde ebben a tanulmányban sem kapunk meggyőző magyarázatot, illetőleg kijelölést a „nyugati módszer” *irodalmi kifejeződésének* mibenlétére vonatkozóan.

A *Magyar műhely* című tanulmány első lépése: a *műhely* fogalom meghatározása. Eszerint a műhely legjellegzetesebb és legfontosabb ismérve: a *közös feladat*. Ebben az értelemben a magyar irodalomnak is voltak műhelyei – a „testőrírók”-tól kezdődően Csokonain, Kölcseyen, az ifjú Vörösmartyn, Petőfin, Keményen, Gyulain, Aranyon át műhelynek tekinthető a Nyugat fordítói iskolája, majd az esszéíró nemzedék és a népi szociográfia is. Ámde ezeknél a köröknél „a cél majdnem mindig valaminek a pótlása volt, az észrevett lemaradás után a lépések meggyorsítása”. Másfelől: „a magyar irodalom inkább egyes tehetségek láva-ömlésében mutatta fel erejét s lehetőségeit, s nem nagy, korszerű feladatok megoldásában vívmányait.” Egyik műhelyben

sem volt olyan különleges feladat, „amely a rendelkezésre álló nagy tehetségeket az egész világot érdeklő vállalkozásba kapcsolta volna”. A *nyugati módszer* mibenlétéhez ebben a tanulmányban is csak általánosságban közelít Németh László, amikor is azt mondja, hogy az újkor története nem más, mint a „természettudomány módszerei”-nek a „behatolása művészet és élet különböző területeire [...]”. A természettudományos módszerként pedig „az elemzés szellemét, a jellegzetes nyugati gondolkodást” jelöli meg. A példa-életmű, az „alkotás, amely a »módszert« s a »lelket« új, szerencsés kapcsolatban mutatja fel”, e tanulmányában is Bartók Béla munkássága.

XX. századi irodalmunkban – folytatja a gondolatmenetet Németh László – volt néhány igen fontos alkotó, aki a Bartókéhoz *hasonló* szintézis felé tört: „a magyarságban megtalált Európa (vagy legalább újkor) alatti anyagot az új, nyugati eszközökkel feldolgozva s megemelve a magyar zenét s költészetet jövőnk fegyverévé s a világ közkincsévé tenni”. Mindenekelőtt Ady Endre. De bizonyos vonásaiban Móricz, Erdélyi, Sinka, Tamási, Kodolányi is. És akik még közelebb kerültek az eszményi szintézishez: Szabó Lőrinc és Illyés Gyula.

Az újabb nemzedékek tagjai közül „Weöres Sándor lírája [...] mutatott példát rá, hogy a nyugati törekvések vakmerő követése, s az Európa alatti világ földidézése milyen természetesen és termékenyen találkozhat egy magyar lírikus költői világában.” Az „egészen új” költőnemzedék legígérete-sebb képviselőiként Juhász Ferencet, Nagy Lászlót, Fodor Andrást, Csanádi Imrét és Simon Istvánt tartja számon. Sőt, azt is megkockáztatja itt kimondani, hogy „főleg Nagy Lászlóról, Fodor Andrásról szólva joggal beszélhetünk irodalmunk bartóki vonaláról”. (I. m., 188–202.)

Az 1957 tavaszán írt *A magyar vers útja* című tanulmányában folytatódik a fenti gondolatmenet. Kiindulópontként itt is a *hiány* tudata felől közelít a fő kérdéshez, amikor is megállapítja, hogy bár „költészetünk elvégezte azt, amit Kelet-Európában el kellett végeznie”, irodalmunk egésze ennek ellenére sem vett részt tehetségei szerint az újkori európai fejlődésben. Az itteni metafora szerint „irodalmunknak megvolt a puskinsi alapozása – de a gogoli emelet elmaradt fölüle”.

A kortárs magyar költészet legnagyobbjaiként – tehát már 1957-ben – Weöres Sándort, Pilinszky Jánost, Juhász Ferencet és Nagy Lászlót jelöli meg.

Weöres költészete színeképeinek „egyik végén a nyugati líra nagy nyelv-olvasztó, logikátlan ihlet-nyelvet teremtő kísérlete áll, a másikon az ősi mítoszok modern sugallata”. A magyar műhely eszménye szempontjából azonban – tehetjük hozzá – hiányzik belőle „a nagy lírikusainkban megszokott már-már természeti erő [...]”. (A *Magyar műhely* című tanulmányában – mint láttuk – jobban közelítette Weöres költészetét a „bartóki modell” eszményéhez.) Pilinszkyt 25 verse alapján tartja Németh László európai rangú költőnek, aki „belső okokból, az állapota-kívánta szavakért vívott

harcban vált a nyugati lírikusok testvérévé”. E líra nagy veszedelmének viszont azt látja, hogy „szűk térre zárt”, ennél fogva az önisméltés szinte elkerülhetetlen. Juhász Ferenc az új népiség „elsőknek berobbanó s legtüneményeszerűbb tehetsége”. De nem tudni, hogy „áradása krónikussá válik”-e, és ekkor elmocsarasodik, avagy mély mederbe vág. Nagy László költészetét jellemezve a legfontosabb mozzanatként azt emeli ki, hogy éppen *Pilinszkyben és benne* van „valami lappangó rokonság [...], mintha csak egymás komplementer színei lennének: nem ellentétek, de az egyikből az hiányzik, ami a másikon megvan”. Nagy Lászlóban például ott van a bartóki hagyomány: „az ő népisége [...] nem a parasztosztály reprezentálása a költészetben, mint a mi kortársainké volt, inkább a nyelv ősi, közösségi emlékeinek az ébren tartása a népi ritmusokon, fordulatokon át.”

Végül is Németh László úgy látja, hogy az Ady-nemzedék nagy költőiben szétvált „geológiai mélység”, valamint a tudatos, sőt: tudósi kísérletező kedv, „az irodalmon meditáló elmélet” ebben a legújabb nemzedékben mintha kezdene helyreállni. És *A magyar vers útja* talán legfontosabb tanulságaként arra hívja fel a figyelmet, hogy a jelzett két irány „szimbiózisba is léphet – hozzá igen termékenybe. Ezt épp minékünk, magyaroknak illik tudnunk: hisz Bartók zenéje is ott bontakozott ki, ahol a 20. századi zene atonális törekvéseibe a régi paraszttzene meglepő összhangzattani ösztönzései beszívódtak [...]. A »modern« zene, költészet: adja meg a hősi elégedetlenséget, a távlatokat, a kegyetlen fegyelmet, a népiség az ezzel nem ütköző anyagot, az Európa-alatti embert, ősi forráságot.” (Vö. i. m., 206–216.)

Németh László irodalmi „magyar műhely” eszménye tehát valójában mindvégig *eszmény* marad, azaz olyan idea, amely a legnagyobb és legértékesebb teljesítményre sarkall *mint feladat*, s amely valójában a világirodalom remekeit jelenti mint műalkotás vagy mint életmű. A szerinte a Bartók életművében megvalósult „keleti lélek” és „nyugati módszer” tökéletes szintézisére irodalmi *példát* a magyar irodalomból nem tud teljes bizonyossággal fölmutatni. Tehát a „magyar műhely-” és a „bartóki modell”-eszmény – mint eszmény is, mint feladat is – mindvégig bizonyítandó hipotézis maradt. Számára ez a „hiány”-érzet mindvégig gyötrő érzés volt, hiszen – láthattuk – mint kritikus, esszéíró, irodalomtörténész – Ady Endre, Szabó Dezső és Babits Mihály ösztönzései nyomán – élete során oly gyakran és oly nagy hittel s meggyőződéssel keresett errefelé utat. Lehetséges persze, hogy ez az út egyáltalán nem is létezett (például azért, mivel ebben az elsődlegesen *nyelvi* kultúrában – a zeneihez képest legalábbis – már a közös képlet meghatározása sem könnyű feladat, vagy éppenséggel nem is létezik ilyen közös ekvivalens), ennél fogva tehát lehetséges, hogy Németh László több évtizedes aggodalma – irodalomszociológiai, irodalomtörténeti és főként talán esztétikai szempontok szerint – teljesen alaptalan volt.

Mindazonáltal megfogalmazott egy teljességgel érvényes igényt és jelentős nemzeti irodalmak esetében természetes törekvésként élő feladatot a modern magyar gondolkodás és a modern magyar kultúra számára, amely nélkül a szellemi értelemben vett valódi európaiságunk elképzelhetetlen. Pontosabb persze, ha így fogalmazunk: *európai magyarságunk*. Hiszen éppen a *Magyar műhely* című tanulmányának a befejező mondata újra csak metaforikussá tágul, s arra figyelmeztet, hogy „aki ebbe az új műhelybe igazán mesterként tud beállani (akár lesz hatása, akár sem), egy új világ törvényhozójának érezheti magát, s nem is szólhat máshoz, csak nemzetén át az emberiséghez.”

*

Németh László *Magyar műhely*-tanulmánya az éppen induló Kortárs 1. számában jelent meg 1957 szeptemberében. Az 1956-os forradalom utáni politikai-kulturális „konszolidáció” kezdete ez az időszak, amelyet azután az MSZMP nagy ideológiai offenzívája követ, s 1958 nyarán sor kerül a népi irodalom, a népi mozgalom általános érvényű, egyszersmind személyekre is szóló bírálatára. Láthatólag rossz időpont ez az egyébként is problematikus „műhely”-gondolat publikálására, megjelenésére, s aligha meglepő, hogy egyértelmű és meglehetősen szigorú is az elutasítás, sőt, az elmarasztalás. Az Élet és Irodalom még ugyanabban a hónapban reflektál az új folyóirat jelentkezésére, tartalmára. A *Magyar műhely*-tanulmány ürügyén a Németh László-i életmű marxista igényű bírálatára hív fel. „Amennyire helyeselhető, hogy Németh László írásai – és nemcsak az íróé, hanem a gondolkodóé is – hosszú idő után újra napvilágot látnak [...], annyira sürgető is a feladat, hogy filozófusaink, irodalomtörténészeink a marxista tudomány alaposságával és sokoldalúságával lássanak hozzá az író nem lebecsülhető vonzóerejű műveinek elmélyült bírálatához.” (Kis Tamás, *Kortárs. Új irodalmi folyóiratunk első számáról*, Élet és Irodalom, 1957. szept. 27., 2.)

E „hozzálátás” alaphangját az akkortájt az MSZMP-ideológia egyik előműhelyének számító Tiszatáj intonálja, Kiss Lajos és Szabolcsi Gábor cikkeivel. Az előbbi mai irodalmunk néhány kérdéséről értekezik, a lenini, a zsdánovi tételeket kérve számon a magyar kritikán, például amiatt, hogy „mind ez ideig válasz nélkül hagytuk Németh Lászlónak az új magyar irodalmi műhely kialakítására meghirdetett programját”. Ez a program akkor került irodalmi életünkben nyilvánosságra, amikor még „légüres tér” jellemezte azt. Éppen ezért kell „vitakozni” vele, mivel új irányvonalként elfogadhatatlan. „E műhely-gondolat célja – fejtegeti Kiss Lajos – a nemzet »örök« szellemi és lelki adottságainak megőrzése és mintegy modern kiteljesítése, a »bartóki szintézis« megteremtésének igénye ösztönzi. Az új magyar irodalom forradalmi problematikája mint közeli hagyomány közömbös e műhely számára.” Márpedig a marxista fölfogás szerinti irodalmi gondolkodás

nem az „állandót”, nem „a lélekben kiteljesedőt” keresi irodalmi hagyományunkban, hanem a „forradalmilag kiteljesülőt”. S ha „valaha létrejön az új magyar irodalom »bartóki szintézise«, az irodalmunk forradalmi hagyományait fogja folytatni. Nem a »keleti lélek« és »nyugati módszer« elvont egysége lesz, hanem a ma emberének művészi vallomása önmagáról és világáról.” (Vö. Tiszatáj, 1958, 1. sz., 1–2.)

A szegedi folyóirat következő számában Szabolcsi Gábor folytatja a gondolatmenetet, aki örömmel üdvözli Kiss Lajos cikkét, mondván, hogy a marxista irodalomkritika sajnálatos csendben van, amit csak Révai József és Tolnai Gábor tör meg olykor-olykor. Németh Lászlóval vitázni kell – szögezi le Szabolcsi –, ámde nem elég csak egy-egy tételével szembeszállni: az egész *szemléletét*, szemléletmódját kell vitatémának tekinteni. Például azt, hogy miért olvas ki más a magyar történelemből, irodalomtörténetből, mint ami a marxista álláspont. Kétségtől egy „nagyszerű álmódosítás megvalósításáért” küzd, de ez a program – a magyar irodalom világirodalmi igénye, illetve helye – „maga is provinciális marad, helytelen az út, amit kijelöl”. Az európai tudományos és irodalmi műhelyek egymást váltó szakaszosságát – így a cikkíró – Németh László a nemzetek harcának tekinti, s teljesen figyelmen kívül hagyja az osztályharcok jelentőségét a változásokban, a fejlődési folyamatokban. A magyar „műhelyek” jelentőségét lebecsüli, s nem a tényleges súlyuknak megfelelően értékeli Petőfit, Adyt és József Attilát. Föl kell figyelni arra is, hogy „a szocializmus »műhelye« az európai »műhelyek« fősorolásából kimarad. Ideológiájának itteni másik eleme „az »embergeológiai«, nemzetbiológiai, népmélylélektani elem”. Ez határozza meg a feladatot is ebben a koncepcióban: „a »bartóki szintézis«: Ázsia és Európa párbaja, egyezkedése folyamatának ábrázolása és kibontása.” Ez a párbaj, ez az egyezkedés hamis alternatíva: az igazi, a valódi kérdés mind Ázsiában, mind pedig Nyugat-Európában az *osztályharc*. „A Nyugat irodalmának új »műhelyei« a szocialista irodalom, embereszmény irányában keresik vagy találják meg a maguk fejlődésének útját. [...] A szellemtörténeti iskolák és a népek, a »Nyugat vívmányai« és a népek lelke közötti viadal víziója nem illik rá erre a korra.” A provinciális Gulyás Pál ellenében az egyetemes érvényű József Attila a helyes irány. (Abban persze, hogy Németh László nem érzékelte József Attila valódi jelentőségét, ugyanakkor túlbecsülte Gulyás Pál költészetének súlyát, Szabolcsi Gábornak történetesen igaza van.) A cikkíró summázata végül is a következő: „A »Magyar műhely« koncepciója alapján vonzó koncepció. A magatartás, ami szülte, a nép, a magyar irodalom ügyének áldozatos, hű szolgálata. Fájdalmas látni, hogy ez a nagyszerű alkotó lendület a szellemtörténet és a népek harca alapszemléletéből elindulva nem juthatott tovább egy újabb magyar provincializmusnál, mert a kor nagy forradalmi gondolatát csak oppozícióval tudja elfogadni.” Klasszikus marxista-leninista fogalmazásban fut végig tehát a Tiszatájban még egyszer

ugyanaz a tisztítótűz, megadva persze az előző évben Kossuth-díjat kapott Németh Lászlónak is a kellőnek tartott reverenciát. (Vö. A „magyar műhely” és a történelem parancsa, I. h., 1958, 2. sz., 1.)

A vita folytatása már a népi írók ellen hozott MSZMP-határozat ideológiai hullámaiba torkollik bele, s áttevődik az ominózus Németh-tanulmányt közlő Kortárs lapjaira.

Diószegi András a fiatal magyar költőnemzedék lehetséges programjairól szólva elveti a Németh László-i koncepciót. Véleménye szerint a „Kelet” s a „Nyugat”, a „népiség és a modernség »szintézise« – tulajdonképpen már önmagában irány nélkül való”, ennek a nemzedéknek ennél nagyobb, összefogó erejű eszmére lenne szüksége. Egyébként is: ez nem is szintézis, pusztán csak összeillesztés. Félő továbbá, hogy ez a „bartóki modell” éppenséggel beszűkíti a költők világát, modorossá, utánzóvá válik. A helyes, a követendő út e fiatal költőnemzedék számára: a „bartóki »szintézis« helyett *forradalmi szintézis*: ez lehetne új, modern, szocialista líránk programja”. (Vö. *Két világ határán, Egy költőnemzedék problémái*, Kortárs, 1958, 5. sz., 754–767.)

Koczkás Sándor hozzászólását a júliusi Kortárs közli. (*Valóság vagy utópia? Strófkák a „Műhely”-ről s a kétféle közérzetről*, 119–124.) Véleménye szerint a világirodalomba „tudatosan számító előkészülettel” nemigen lehet bekerülni. A Németh László-i „műhely” nem a szocialista valóság köre, ebbe tehát nem szabad a fiatalokat belevonni. Németh László példái *polgári* magatartást sugallanak, a rossz közérzetet testesítik meg, azokét, akik nem tudnak beilleszkedni a szocialista közéletbe, kultúrába, irodalomba. Ez a koncepció egy újabb „harmadik út” Némethnél: „műhely” a szocialista és a burzsoá kultúra között. Ez a műhely valójában és lényege szerint „konzerválná a burzsoá kultúrát”.

Az 1958. szeptemberi Kortárs különös erővel sugallja a népi írók „ideológiai eltévelyedéseinek” és a Németh László-i „magyar műhely”-elv tévutasságának egy töről fakadását. Itt jelenik meg ugyanis K. Nagy Magdának a maga nemében alapos, de éppen ezáltal könyörtelen számonkérése: a népi mozgalom hajdani fénykora és kiemelkedő tagjainak a háború utáni állapota, magatartása, állásfoglalása, gondolkodása közötti – forradalmi marxista megközelítés szerint – szomorú ellentmondásról. (Habár Németh László – a szerző szerint – már a harmincas–negyvenes években is a polgári ideológiák rabja volt.)

Közvetlenül ezt a tanulmányt követi egy sajtóságosan érdekes írás, Vámos Ferenc szaktanulmányszerű írása *Magyar műhely – Bartók modell* címmel. Gondolatmenetének az a lényege, hogy a paraszti szellemi örökség nem az irodalomban vagy a zenében, hanem az építészetben jelent meg először. Mindenekelőtt Lechner Ödön és Lajta Béla munkásságában. „Haláluk után a magyar műhely század eleji izzása Bartókban tartotta *európai* képviselőjét is, magyar forradalmát is. Mellette a »népi« írók munkája a provinciális felé tartó

nagyot-akarás volt, míg a magyar műhely atmoszférája, nagy építészeinek halála után még Bartók és Kodály művészetében izzott sértetlenül. A »népi« írók a magyarság európai helyzetének megítélésében s a magyar feladatok irányában tájékozatlanul működtek.” E sommás – és persze megalapozatlan – kijelentés után a tanulmányíró a „magyar műhely” jelenséget is az építészet, a zene és a képzőművészet területeire vezeti, viszi vissza, leszűkítésnek tartva a Németh László-i koncepciót, amely következetesen csak irodalmi műhelyekről szól. Ezáltal „a magyar műhely terjedelmét eleve az irodalomra szűkíti, holott a magyar műhely jelentősége ott nő nagyra, ahol – század eleji sajátságaiiban – a magyar művészet *egészét* összefogta.” Ámde a „Bartók modell” elsőbbsége sem Bartók nevéhez fűződik – tér vissza kiindulópontjához a szerző –, hanem Huszka József(!) *Teremtsünk igazán magyar műipart* című, 1890-ben megjelent röpiratának kérdésfölvetéséhez, amelyben a magyar parasztművészetet tette meg az autentikus kiindulási pontnak. Másfelől pedig: a „Bartók modell” Bartók nélkül is érvényesülhetett, például Ady Endre költészetében. Klasszikus módon azonban mégiscsak József Attila munkássága testesítette meg ezt az ideált. „Feszli Frigyes, Lechner Ödön, Lajta Béla, Ady, Bartók, Kodály, József Attila művészetében pörölyütéseként ugyanaz a forradalmárság jelentkezett. József Attila a Benjaminja volt ennek a hatalmas erejű folyamatnak. Költészetében Európa és a magyar művelődés egésze összegeződött, monumentális egységben, szintézisben.”

Látnivaló tehát, hogy a népi írókról szóló MSZMP-határozat után a Németh László-i „magyar műhely”, illetőleg a „bartóki modell” eszmények is teljességgel elfogadhatatlanok az új kultúrpolitika számára. Nemcsak az ideológiai, „eszmei” offenzívát szabadították föl ellene, hanem – éppen Vámos Ferenc írásával – szakmai, történeti aspektusból is érvénytelennek nyilvánították.

Mindezek az elutasító gesztusok azonban nem tartalmazzák a kérdéskör legfontosabb és valóban vitatható fő mozzanatát: vajon létezik-e, létezhet-e – esztétikai, lírapoétikai szempontból – releváns megfelelés a bartóki életmű és a magyar költészet legnagyobb alkotóinak művészi teljesítménye között? Továbbá: az igazi nagy költészetnek vagy regénynek vajon valóban kritériuma-e a „keleti lélek” és „nyugati módszer” kívánatos szintézise? És végül: melyek, mik az ismérvei az irodalom, a költészet, tehát a nyelv művészetében a „nyugati módszer”-nek?

Mindeme kérdések további vizsgálódást igényelnek.